

کتیبه‌های نستعلیق عمارت مسعودیه و بررسی انتساب آن‌ها به زرین قلم

مژگان آقائی میبیدی^۱، مهدی مکی‌نژاد^۲، سعید خاقانی^۳

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۲ دانشیار فرهنگستان هنر، تهران، ایران.

^۳ استادیار گروه معماری، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۵/۲، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۸/۸/۱۹)

چکیده

باغ عمارت مسعودیه به دستور مسعود میرزا، ملقب به ظل‌السلطان در سال ۱۲۹۵ ه. ق. و به سرکاری رضاقلی خان و سایر هنرمندان طراز اول دوران، بنا شده است. کتیبه‌های این مجموعه که تماماً به خط نستعلیق نگارش شده‌اند، علاوه بر کیفیت بالای هنری، بازنمودی از تاریخچه بنا و جایگاه بانی آن از طریق محتوای متون است. هدف از این پژوهش، بررسی نقش کتیبه‌ها به عنوان عناصر تزئینی، محل نصب کتیبه‌ها، شیوه نگارش خطوط نستعلیق به ویژه کتیبه نادر نگاشته شده توسط عبدالحسین زرین قلم و نیز مضمون متون و اشعار کتیبه‌ها به عنوان نمودی از تاریخچه کمتر دیده شده این عمارت است. در این پژوهش با راهبرد تفسیری-تاریخی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی و با رویکردی کیفی، ابتدا به بررسی میدانی از طریق عکاسی و مستندنگاری کتیبه‌های عمارت مسعودیه پرداخته شد و بر مبنای مدارک تصویری و نوشتاری کتابخانه‌ای، به خوانش متون کتیبه‌ها و شناخت کتیبه‌نگاران این آثار و مقایسه تطبیقی با دیگر آثار این هنرمندان پرداخته شد. با توجه به نوع خط، ترکیب بندی و تاریخ نگارش خطوط، پرسش کلیدی این پژوهش در کنار مرور کتیبه‌های ارزشمند این بنا، بررسی انتساب دیگر کتیبه‌های بدون رقم این مجموعه به عبدالحسین زرین قلم یا دیگر هنرمندان بزرگ این دوره همچون میرزاغلامرضا بوده است. نتیجه پژوهش حاکی از احتمال انتساب سایر کتیبه‌های بدون رقم عمارت مسعودیه به زرین قلم است.

واژه‌های کلیدی

عمارت مسعودیه، کتیبه، عبدالحسین زرین قلم، نستعلیق.

مقدمه

هر حال تنها سال تاریخی در بناهای سردر اصلی، دیوان خانه و احتمالاً ایوان شرقی عمارت مشیریه، که هر سه نام ظل السلطان را بر خود دارد، سال ۱۲۹۵ ه. ق. است (آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۹۰، ۱۶-۱۷). تزیینات متنوع کاشی‌کاری، منبت‌کاری، کتیبه‌نگاری و سایر هنرهای به کار رفته در این عمارت اعیانی که به دست برترین هنرمندان آن دوران، ساخته شده است، نمودی از تاریخچه این بنا است. خطوط کتیبه‌نگاری عمارت مسعودیه که مشتمل بر هفت کتیبه است، تماماً به خط نستعلیق نگاشته شده‌اند که رایج‌ترین خط در کتیبه‌نگاری بناهای قاجاری است. از میان این هفت کتیبه که شامل دو کتیبه در سردر پیاده، یک کتیبه در سردر کالسکه رو، دو کتیبه در عمارت دیوان خانه و دو کتیبه در عمارت مشیریه است، تنها دو کتیبه دارای رقم یا امضای کتیبه‌نگار است که یکی کتیبه سردر اصلی بر فراز مقرنس است که مشتمل بر هشت لوح کاشی است و نام «عبدالحسین زرین قلم» به عنوان کتیبه‌نگار در آخرین لوح کاشی آمده است و دومین کتیبه‌ی رقم‌دار، کتیبه سردر کالسکه رو است که در سال ۱۳۴۳ ه. ق. پس از خریداری بنا توسط سردار سپه و تغییر کاربری آن به عنوان وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه، بر سردر کالسکه رو آن نصب گردید. رقم این کتیبه با نام «ابوالقاسم» به عنوان کتیبه‌نگار و کاشی‌کاری آن عمل «حاجی حسین کاشی‌ساز» نگاشته شده است. سایر کتیبه‌های بنا که همگی هم عصر کتیبه سردر پیاده به سال ۱۲۹۵ ه. ق. و به کتابت عبدالحسین زرین قلم هستند، هیچ امضایی از کاتب خود ندارند و کاتب آن‌ها تاکنون نامشخص است. کتیبه‌های عمارت مسعودیه تا به حال مورد بررسی و پژوهش قرار نگرفته‌اند و از این نظر، پژوهش حاضر دارای بداعت و شایان اهمیت است.

این مجموعه، به خاطر بانی آن یعنی ظل السلطان و مسائلی که پیرامون ولایتعهدی ایشان پس از ساخت این بنا آمد، جایگاه تاریخی بسیار مهمی دارد. امروزه تنها بخش بیرونی آن باقی مانده است، شامل بخش‌های عمارت دیوان خانه، عمارت سفره‌خانه و حوض خانه، حیاط سیدجوادی، عمارت سیدجوادی، حیاط مشیرالملکی، عمارت مشیرالملکی، حیاط خلوت، عمارت خلوت، عمارت سردر پیاده، عمارت سردر کالسکه رو، باغ دیوان خانه، حیاط دیوان خانه، حیاط آبدارخانه و بنای یک طبقه با زیرزمین است.

عمارت مسعودیه در میان باغ عمارت‌های واقع در محله دولت^۱ و در شمال تهران دارالخلافه ناصری قرار داشت. باغ عمارت مسعودیه به دستور مسعود میرزا، ملقب به ظل السلطان (فرزند ناصرالدین شاه) در سال ۱۲۹۵ ه. ق. و به سرکاری رضاقلی خان ملقب به سراج‌الملک و مرکب از بیرونی (دیوان خانه)، اندرونی و دیگر ملحقات، واقع در ضلع غربی باغ نظامیه و جنوب جلوخان باغ نگارستان (میدان بهارستان) بنا شده است. بخش بیرونی (دیوان خانه) این باغ را که مشتمل بر حدود پنج عمارت اصلی است، رضاخان سردار سپه رئیس الوزرا و فرمانده کل قوای دولت علیه ایران از خانم همدم السلطنه، عروس مسعود میرزا، به سال ۱۳۴۲ ه. ق. برای دولت خریداری کرد و آن را در اختیار وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه (که بعداً به وزارت فرهنگ و سپس به وزارت آموزش تغییر نام یافت) قرار داد تا مقرر آن باشد. این عمارت تا سال ۱۳۷۷ در اختیار وزارت مذکور بود (آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۹۰، ۱۱-۱۳). در سال ۱۳۷۷، حق استفاده از عرصه و اعیان این ساختمان به سازمان میراث فرهنگی کشور واگذار شد. در تاریخ ۲۷ دی ماه همین سال، باغ عمارت مسعودیه با شماره ۲۱۹۰ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسید. آن چه امروز تحت عنوان باغ عمارت مسعودیه باقی مانده و بیش از ۷۵ سال در تملک وزارت آموزش و پرورش (فرهنگ سابق) بود، در واقع مشتمل بر نیمه غربی مجموعه، یعنی زمینی بالغ بر ۱٫۵ هکتار مساحت است. این عرصه به خیابان اکباتان (معروف به درب مسعودیه) از شمال (شمال غربی)، به خیابان ملت (ظل السلطان، پست‌خانه) از غرب، و بناهای ایجاد شده در عرصه حیاط و اندرون در شرق، و بناهای ایجاد شده در اراضی باغ وقفی در جنوب محدود می‌شود.

در تمام کتیبه‌هایی که بر بناهای امروزه مسعودیه به چشم می‌خورند، تاریخ ۱۲۹۵ ه. ق. دیده می‌شود و سال ۱۲۹۰ ه. ق. که مسعود میرزا از آن به نام سال ایجاد بنا یا بناهای باشکوهش یاد می‌کند، قابل رویت نیست؛ مگر اینکه سال ۱۲۹۰، سال شروع و سال ۱۲۹۵، سال پایان عملیات ساختمانی دانسته شود. به هر حال عمارت‌های واقع در مجموعه با تقدم و تاخیر ایجاد شده‌اند. پژوهشگران تاکنون موفق نشده‌اند که فاصله زمانی ایجاد این عمارت‌ها را که طولانی هم نیست دقیقاً مشخص کنند، ولی به

کتیبه‌های عمارت مسعودیه

می‌شود تا مسئله انتساب و مضمون آن‌ها مورد بررسی قرار گیرد.

۱- کتیبه سردر کالسکه رو

این کتیبه، مربوط به دوران استقرار وزارت معارف در مجموعه است و سردر از دوره قاجاریه کتیبه‌ای ندارد (آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۹۰،

همانطور که ذکر شد، کتیبه‌های موجود در باغ عمارت مسعودیه شامل دو کتیبه در سردر پیاده، یک کتیبه در سردر کالسکه رو، دو کتیبه در عمارت دیوان خانه و دو کتیبه در عمارت مشیریه است که جمعاً هفت کتیبه می‌گردد و همگی به خط نستعلیق نگاشته شده‌اند. در اینجا به بررسی تک تک این کتیبه‌ها و سپس تحلیل هر کدام پرداخته

۳۶) (تصویر ۱). کتیبه کاشی‌کاری مذکور به خط نستعلیق، با ظرافت به صورت افزوده‌ای به معماری بر فراز سردر اضافه شده که مشتمل بر دو مصرع «توانا بود هر که دانا بود / ز دانش دل پیر برنا بود» است. در میان این دو سطر، کتیبه‌ای با علامت «شیر و خورشید» و سال «۱۳۴۳» زیر آن و نام «وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه» به صورت نیم هلال زیر آن و سپس عبارت: «هدیه حضرت اشرف آقای سردار سپه رئیس الوزراء و فرمانده کل قوا بمعارف ایران» آمده است. این کتیبه پس از انقلاب اسلامی برچیده شد و اکنون در ضلع غربی حوضخانه و متصل به دیوار قرار دارد و جای آن را کتیبه‌ای دیگر گرفت که روی آن عبارت «سازمان میراث فرهنگی کشور» به صورت نیم هلال و عبارت «مجموعه تاریخی عمارت مسعودیه» در زیر آن، نوشته شده است (تصویر ۲ و ۳). خود این کتیبه به خاطر قرارگیری در سال‌های آخر دوره‌ی چند ساله‌ی رئیس‌الوزاری رضا میرپنج پیش از پادشاهی او و انتقال از زیبایی‌شناسی قاجار به پهلوی بسیار مهم است. در لچک راست کتیبه اولیه سردر کالسکه رو که با تکنیک کاشی هفت رنگ اجرا شده است، عبارت «عمل حاجی حسین کاشی‌ساز» و در لچک چپ عبارت «راقمه ابوالقاسم» نوشته شده است (تصویر ۴). استاد حاج حسین کاشی‌پز، کاشی‌ساز این کتیبه، در زمره‌ی آخرین هنرمندانی است که کاشی‌کاری‌های رنگ و بویی از هنر قاجاریه دارد و پس از او، کاشی‌کاری به شیوه دوره‌ی قاجاریه منسوخ شد. لرزاده در خاطرات خود چندین بار از ایشان نام می‌برد (مفید و رئیس زاده، ۱۳۸۴). استاد حاج حسین، همچون دیگر هنرمندان کاشی‌پز دوره‌ی قاجاریه، کارهایش را خود طراحی می‌کرد و مواد اولیه و لعاب‌ها و بدنه کاشی‌ها را به شیوه دستی و سنتی می‌ساخت. آثار کاشی‌کاری او معمولاً ابعادی بزرگ داشت؛ از این رو بیشتر آثارش فاقد ساخت و پرداخت ظریف است. آثار او را همچون کتیبه سردر کالسکه رو عمارت مسعودیه، می‌توان با رقم «عمل حاجی حسین کاشی‌ساز» یا «عمل حاجی حسین کاشی‌چی»، که در ذیل یا کنار آثارش می‌نگاشت، بازشناخت (مکی نژاد، ۱۳۸۸، ۸۴ و ۸۵).

کاشی‌کاری و نقاشی روی کاشی‌های سردر باغ ملی تهران نیز از آثار استاد حاج حسین کاشی‌پز است. استاد حاج حسین تا سال ۱۳۲۰ ه. ش. فعال بود و پس از آن فرزندان او را ادامه دادند (مکی نژاد، ۱۳۸۸، ۸۱). از آنجایی که این کتیبه حدود ۴۸ سال

تصویر ۱- تصویر سردر کالسکه رو در زمان قاجار. ماخذ: (البوم خانه کاخ گلستان)

تصویر ۲- وضعیت کنونی کتیبه‌های سردر کالسکه رو.

تصویر ۳- وضعیت کنونی کتیبه اولیه سردر کالسکه رو، واقع در زیر زمین.

تصویر ۴- کتیبه اولیه سردر کالسکه رو، واقع در زیر زمین، نام کاشی‌ساز و کتیبه‌نگار.

۳- کتیبه در چوبی معرق سردر پیاده

در ورودی پیاده عمارت سردر، در چوبی نسبتاً بزرگی وجود دارد که به تنهایی بسیاری از تکنیک‌های تزیینی چوبی همچون منبت، معرق، خاتم و کتیبه‌بری در آن به کار رفته است. چهارچوب اصلی در، به صورت معرق چوب تزیین شده است. نقش این حاشیه روی چهارچوب قاب‌های نزدیک بیضی است که فاصله مابین هر بیضی با بندهای اسلیمی معرق شده و شامل شمشه‌های کوچک خاتم می‌شود. اما لته‌های اصلی در به سه قسمت عمده تقسیم شده‌اند، دو مستطیل مساوی در بالا و پایین و یک قاب مستطیل کوچک‌تر افقی در بین آن‌ها قرار دارد. سنت قاب‌بندی چند لایه تزیینات ایرانی را در این در می‌توان مشاهده کرد. در هر یک از لته‌ها، قاب‌بندی هر بخش مانند چهارچوب اصلی دارای تزیینات منبت با نقوش اسلیمی است، که مابین آن‌ها قاب‌های خالی به شکل ترنج قرار گرفته‌اند. در نوارهای افقی بین قاب‌ها کتیبه‌هایی به خط نستعلیق نگاشته شده‌اند که در درون قاب‌های ترنج قرار دارند. کتیبه‌های معرق این در، از محدود کتیبه‌هایی در این غالب هنری است که با کیفیتی بسیار بالا اجرا شده است. متن این کتیبه‌ها قصیده‌ای است هشت بیتی در مدح بنا و خود ظل السلطان در چهار ردیف بر روی لته‌ها که به صورت معرق کار شده است. در مصرعی از آن به تاریخ اتمام بنای حاضر نیز بدین مضمون اشاره شده است: "نود و پنج بنا گشت پس از الف و دو بیست"، که به تاریخ ۱۲۹۵ ه. ق اشاره دارد. متن الواح کتیبه در چوبی معرق سردر اصلی که در بالا و پایین قاب‌های لنگه‌های راست و چپ اجرا شده، به شرح زیر آمده است (تصویر ۷). متن چهار بیت لنگه‌ی در چوبی

پس از ساخت بنا به مجموعه عمارت مسعودیه الحاق شده است، از این رو، کتیبه‌نگاری آن نیز که توسط ابوالقاسم انجام شده، با سایر کتیبه‌های اولیه بنا از نظر تاریخ ساخت، فاصله زمانی زیادی دارد؛ در نتیجه از بررسی تطبیقی آن با سایر کتیبه‌های بنا، برای شناسایی کاتبان احتمالی کتیبه‌های بدون امضا عمارت مسعودیه صرف نظر می‌شود.

۲- کتیبه سردر پیاده، بر فراز مقرنس و مشتمل بر هشت لوح کاشی

در بالای تاق ورودی، چند قاب کوچک کاشی کتیبه به خط نستعلیق نصب شده است که در آن، نام بانی، تاریخ ساخت، آیات قرآنی و مدح حضرت علی (ع) و نیز توصیفات اغراق آمیز از بنا همچون مصرع «این بنا مرتفع که ندیده است آسمان» نوشته شده است. تکنیک این کتیبه، کاشی هفت رنگ است و زمینه کاشی به رنگ لاجورد و خط به رنگ سفید نوشته شده است. در قاب انتهایی کتیبه، رقم خوشنویس به متن الفقیر عبدالحسین زرین قلم و در قاب ابتدایی نیز تاریخ ۱۲۹۵ به صورت عدد درج شده است. متن کتیبه با عبارات زیر است (تصاویر ۵ و ۶).

یا مفتح الابواب ۱۲۹۵

تاریخ سال و بانی او جستم از خرد
این بنا مرتفع که ندیده است آسمان
مسعودیه نهاد مرا این قصر را بنام
یا باب شهر علم نبی مرتضی علی
دار این بنای عالی مفتوح و منجلی
بحریست در عطا و بر هر دریست پلی

تصویر ۵- کتیبه سردر پیاده، بر فراز مقرنس و مشتمل بر هشت لوح کاشی.

تصویر ۶- کتیبه سردر پیاده بر فراز مقرنس مشتمل بر هشت لوح کاشی.

ترنج، قاب شده است. بیش از نیمی از آن باقیمانده و قسمت‌هایی به دلیل آسیب دیدگی به سختی خوانده می‌شود. در کتیبه‌نگاری، تغییر شکل کادر کتیبه‌ها از چهارگوش به ترنج، در راستای هماهنگ شدن بیشتر با قلم نستعلیق بوده که بدین منظور، شکل قاب‌ها به سمت انحنای بیشتر پیش رفته است (تصویر ۸) (صالحی کاخکی و دیگران، ۱۳۹۵، ۶۷). با قیاس با اشعار عمارت سردر ورودی سرسرای کاخ دیوان خانه، می‌توان آنچه که از آن در بخش شمالی و غربی مانده است به شرح زیر قرائت کرد:

بعهد دولت جمجاه [ناصرالدین شاه]
 [که بر شده ز فلک صیت] عدل و احسانش
 به یمن دولت شاهنشاه جهان مسعود
 که خوانده شاه جهاندار ظل سلطانش
 بنا نهاد بری این عمارت عالی
 که برگزیده برفعت ز عرش ایوانش
 چهار قاب از این کتیبه که مشتمل بر دو بیت است (یک بیت بخش غربی و یک بیت جنوبی) تخریب شده است.

۵- کتیبه زیرزمین

بر هلالی سردر چوبی شرقی زیرزمین عمارت مشیرالملکی، کتیبه‌ای منبت‌کاری شده به صورت برجسته به خط نستعلیق به شرح زیر موجود است که کاتب آن نامشخص است (تصاویر ۹ و ۱۰). این زیرزمینی است [که در روی زمین نیست در روی زمین زیرزمینی به [] زمین نیست

تصویر ۹- کتیبه زیرزمین پیش از مرمت.
 ماخذ: (آرشیو میراث فرهنگی)

معرق دست راست به هنگام ورود به هشتی:
 بر در قصر فلک منظر ظل السلطان
 نظر افتاد سراسر در ظل السلطان
 درگهی دیدم از رفعت برتر ز فلک
 بس نشان نیست ز جاه و فر ظل السلطان
 بود این خانه مگر کعبه که از چار جهت
 زایر آید بطواف در ظل السلطان
 خاکش از عنبر و مشکست و گل و لادن و بان
 که نشاط آرد در خاطر ظل السلطان
 چهار بیت لنگه‌ی در چوبی معرق دست چپ به هنگام ورود به هشتی:

به از این کاخ و بنا نیست در آفاق جهان
 ورنه کی جلوه‌گر آمد بر ظل السلطان
 زهره با دیده‌ی حسرت نگرد از گردون
 اندرین خانه بخنیاگر ظل السلطان
 نودوپنج بنا گشت پس از الف و دو بیست
 ز قلی خان رضا چاکر ظل السلطان
 تا بود باده درین قصر همایون باد
 باده عشرت در ساغر ظل السلطان

۴- کتیبه ایوان شرقی ساختمان مشیرالملکی

این کتیبه مشتمل بر اشعاری است که پشت شیشه به خط نستعلیق نوشته شده و بر متن کاغذی مطلا و در آیینه‌کاری در کادر

تصویر ۷- کتیبه‌های در چوبی معرق سردر پیاده.

تصویر ۸- بخشی از کتیبه‌های ایوان شرقی ساختمان مشیرالملکی.

۶- کتیبه سنگی سردر ورودی دیوان خانه

در ورودی دیوان خانه، با سنگ چینی دنداندار قاب بندی شده است که علاوه بر آن در بالای در، دو پایه سنگ چینی ساده به صورت نما بالا رفته اند که به کتیبه ای حجاری شده منتهی می شود. این کتیبه به قاب های کوچک تری تقسیم شده تا ابیات کتیبه در هر قاب جا گرفته شود. کتیبه در سه تراز اجرا شده است. کتیبه ی فوق به خط نستعلیق حجاری شده است و چند نقش ساده ی تزئینی به صورت نیم شمسه گوشه های آن را تزئین کرده اند. زمینه ی خط کتیبه نیز با بندهای پیچ خورده ای شبیه ختایی تزئین یافته اند (تصویر ۱۱). متن کتیبه به شرح زیر است.

بسم الله الرحمن الرحيم

بعهد دولت جمجاه ناصرالدین شاه
که بر شده ز فلک صیت عدل و احسانش
به یمن دولت شاهنشاه جهان مسعود
که خوانده شاه جهاندار ظل سلطاننش
بنا نهاد بری این عمارت عالی
که برگزیده برفعت ز عرش ایوانش
الله محمد علی فاطمه حسن و حسین
به کامرانی و اقبال بنده درگاه
رضاقلی یکی باشد از غلامانش
نمود جهد به پایان رساند این خدمت
که باد ایمن ز آسیب دهر بنیاننش

تصویر ۱۰- کتیبه زیرزمین پس از مرمت.
ماخذ: (آرشیو میراث فرهنگی)

۷- کتیبه سرسرای دیوان خانه

در بخش زیرگویی سرسرا، ردیفی از کتیبه های نستعلیق قرار دارند که قاب بندی آن ها به صورت آئینه کاری انجام گرفته است. این کتیبه ها که از مفصل ترین کتیبه های کاخ اند، سراسر چهار طرف سرسرا را زیر دوال دربرمی گیرد. نوار کتیبه، دارای دو حاشیه ی بالا و پایین است که کتیبه ها در یک قاب هشت ضلعی نگینی قرار داده شده اند و بین قاب کتیبه یک شمسه به همراه گچ بری قرار گرفته است. این کتیبه ها در قاب های آئینه کاری شده ای قرار داده شده اند که دور تا دور تالار را طی کرده است و همگی به خط نستعلیق بر روی مقوا نگاشته شده اند. زمینه ی خطوط خوشنویسی نیز مذهب شده اند که به دلیل هوازگی و آلودگی، از کیفیت و جلای آنها کاسته شده اما با دقت در آن می توان ظرافت های بسیاری را دریافت. کیفیت خط نوشته شده از نظر اسلوب نگارش خط نستعلیق، در درجه ی بسیار بالایی قرار دارد و طبق اظهارات برخی از متخصصین، این خط احتمالاً متعلق به میرزا غلامرضا اصفهانی خوشنویس، از نوادر خوشنویسی دوران قاجار است (معتقدی، ۱۳۹۴، ۳۸). همچنین با توجه به تاریخ ساخت بنا و نیز شیوه نگارش کتیبه ها، احتمال کتابت آنها توسط میرزا عمو (استاد محمد ابراهیم طهرانی) که از شاگردان میرزا غلامرضا اصفهانی بوده (مکی نژاد، ۱۳۹۰، ۳۳۷)، نیز مطرح است.

متن کتیبه شعری است در ستایش بنای موجود، مالک و همچنین معمار آن. در بیتی از آن به تاریخ اتمام بنای حاضر نیز بدین مضمون اشاره شده است: با طالع سعد و بخت سرمد / بد پنج کم از هزار و سیصد. که به تاریخ ۱۲۹۵ ه. ق اشاره دارد. این کتیبه که اشعاری است نقش شده بر پشت شیشه (بر روی مقوا و کاغذ) بر متنی زرین به خط نستعلیق، به شرح زیر است (تصویر ۱۲). بخش شمالی مشتمل بر هفت بیت و چهارده قاب مرصع به آئینه کاری

با طالع سعد و بخت سرمد
بد پنج کم از هزار و سیصد
کز چاکر شه رضاقلی خان
این خانه کشید سر به کیوان
با نیت پاک همت شاه
بر چرخ زد این بلند خرگاه

تصویر ۱۱- کتیبه های سردر ورودی سنگی دیوان خانه.

در روی نگرید چون ستون را
سنگی شمرد بیستون را
بخش شرقی مشتمل بر چهار بیت و هشت قاب:
هر خشت از آن چو ماه و خورشید
خاک در اوست تخت جمشید
از بوسه سروران سرکش
خاک در آن بود منقش
فرخنده دری که عقل با هوش
از حلقه اوست حلقه در گوش
گویی که ستاره را دروگر
بنشانده بجای میخ بر در

مضامین و تعابیر کتیبه‌ها

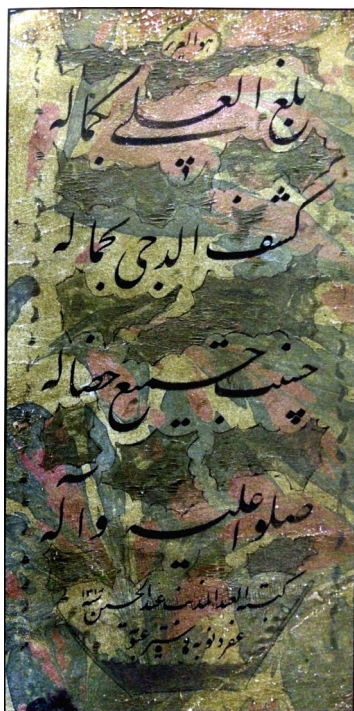
مضمون کتیبه‌های این بنا بر چند لایه‌ی معنایی استوار است. دو سطح از این مضامین، برگرفته از الگوهای رایج معناشناختی کتیبه‌های پس از دوران صفویه است. یکی ارتباط کتیبه با جغرافیای بناست، بدین معنا که کتیبه‌ی سردر ایوان، زیرزمین و فضاهای داخلی اشاره‌ای به موقعیت خود دارند. کتیبه‌ی مربوط به زیرزمین به همین بسنده کرده است. در کنار آن، از طریق ارتباط کتیبه با بهشت، نشانه‌های جهان اسلام (همچون کعبه)، قدرت‌های اسطوره‌ای همچون جمشید و اسکندر و در آخر یادمان‌های ملی مثل تخت جمشید و بیستون و مدح غلو شده‌ی برتری آن، سعی در خرید جایگاه معنایی و نشانه‌ای در شبکه‌ی نشانه‌های اسطوره‌ای، مذهبی و ملی دارد. با این حال این غلو را به شکل بیشتری در این بنا به نسبت بناهای دیگر قاجار می‌توان دید. دلیل اصلی آن که به لایه‌ی معنایی دیگر اشاره دارد، جایگاه ظل السلطان و قدرت خواهی او در دستگاه ناصری است. داستان خطر تهدیدی که

بر روی جهانیان باعزاز
ز آسایش و امن شد دری باز
دوشینه بصفحه چون رقم زد
تاریخ بنا چنین رقم زد
این خانه عالی کیانی
برپا ماند و جاودانی
بخش غربی مشتمل بر چهار بیت و هشت قاب:
بخ بخ ز سرای ظل السلطان
وین سردر و این بلند ایوان
مانند بنا عشق محکم
همچون دل شاه خالی از غم
پهلوی زده است آسمان را
آرایش از آن بود جهان را
رضوانش سزد بخاکروبی
کز خلد سبق برد بخوبی
بخش جنوبی مشتمل بر هفت بیت و چهارده قاب:
طوقش ز تفرج جهان به
طاقش ز رواق آسمان به
سرمایه از آن خزانها را
رب النوع است خانها را
بردرگه این بلند طارم
روی همه خاصه من هم
چون روی همه بود به سوبش
محراب کسی شد است کوبش
بی واهمه شاید ار در اسلام
خود کعبه ثانیست نهم نام
اسکندر اگر که زنده ماندی
آئینه سقف آن نشاندی

تصویر ۱۲- بخشی از کتیبه‌های سرسرای دیوان خانه. ماخذ: (آرشیو میراث فرهنگی)

میدانی و عکس برداری کتیبه‌های عبدالحسین الخوانساری زرین قلم در حرم حضرت عبدالعظیم در شهری اقدام کرد، اما هیچ کتیبه‌ای از این کاتب در حرم حضرت عبدالعظیم و نواحی ذکر شده توسط مرحوم بیانی پیدا نشد، با توجه به اینکه برخی از کتیبه‌های حرم در اثر گسترش و بازسازی دچار دگرگونی شده‌اند، با مراجعه به مرکز اسناد و موزه حرم نیز آثاری از کتیبه‌های عبدالحسین زرین قلم یافت نشد. در بررسی‌های بیشتر، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ارتباط تصویری نگارش زهرا اورنگی با موضوع بررسی کتیبه‌های بارگاه حرم حضرت عبدالعظیم (ع) که در سال ۱۳۸۳ در دانشکده هنرهای کاربردی دانشگاه هنر دفاع شده بود، مورد مطالعه قرار گرفت. در این پایان نامه که به بررسی دقیق تمام کتیبه‌های حرم حضرت عبدالعظیم پرداخته شده بود، کاتبان عمده کتیبه‌های قاجاری بارگاه حرم، مشتمل بر محمدابراهیم تهرانی (میرزا عمو)، عمادالکتاب سیفی قزوینی، احمد زنجانی، ابوالفضل ساوجی و حسن زرین قلم هستند و در این رساله نیز کتیبه‌ای از عبدالحسین الخوانساری زرین قلم در حرم حضرت عبدالعظیم یافت نشد. همچنین، در کتاب کتیبه‌های نستعلیق تهران به نگارش کیانوش معتقدی، در معرفی کتیبه‌های حرم حضرت عبدالعظیم، نامی از عبدالحسین زرین قلم به عنوان کتیبه‌نگار این مجموعه آورده نشده است (معتقدی، ۱۳۹۴، ۳۲-۳۳). در بررسی کتب و منابع مکتوب بازمانده از دوران قاجار تا دوران معاصر نیز اطلاع دیگری از این هنرمند پیدا نشد. از طرفی، لقب زرین قلم، خود نشان از القاب حکومتی و خاندانی دارد و نیز نشان دهنده مرتبه بالای یک هنرمند است. با بررسی‌های بیشتر پیرامون آثار بازمانده از عبدالحسین زرین قلم، دو قطعه خطی از این هنرمند به دست آمد. قطعه

تصویر ۱۴- قطعه خطی عبدالحسین زرین قلم در سال ۱۳۱۴ ه. ق. ماخذ: (قلیچ خانی، ۱۳۹۶، ۲۲۸)

ناصرالدین شاه از طرف ظل السلطان پس از ساخت این بنا حس می‌کند و تبعید او به اصفهان را به عینه در تصویر قدرتی که ظل السلطان از خود در این کتیبه‌ها می‌سازد، می‌توان دید. اینجا یک بار نام ناصرالدین شاه آمده که آن هم در کنار تعبیر شاهنشاهی برای ظل السلطان است. خود این بنا نشان از این قدرت خواهی دارد. سردر کالسکه‌رو و محور اصلی آن تا به استخر و کاخ اصلی برسد، تنها کاخی که رونوشتی از سردرهای کاخ‌های اصلی برلیان و آبگینه در دارالحکومه گلستان است، تصویرگر این تهدید از طرف ظل السلطان برای ناصرالدین شاه است. در کنار این تصویر قدرت، تکرار نام رضاقلی خان به عنوان سرپرست ساخت بنا است که نشان از به رخ کشیدن چاکری و نشان دادن کار در پیش مرکز قدرت دارد. رضاقلی خان، همچون سرور خود ظل السلطان داعیه قدرت بسیاری دارد (ابوترابیان، ۱۳۹۵، ۲۳-۲۶؛ دمندان، ۱۳۷۹، ۲۴۹-۲۵۱). مجموعه این مضامین و تعبیر، یعنی تصویرسازی آن، قدرت خواهی پنهان و اظهار چاکری سازنده نشان از سیاست‌های دوره قاجار و جایگاه این بنا در این بازی دارد.

کتیبه‌نگاران عمارت مسعودیه

زرین قلم کیست؟

عبدالحسین زرین قلم که نام او در انتهای کتیبه سردر اصلی پیاده، بر فراز مقرنس مشتمل بر هشت لوح کاشی آمده است، از خوشنویسان دوره ناصرالدین شاه قاجار بود. تاریخ تولد و فوت ایشان در کتب و اسناد تاریخی مشخص نیست، اما با توجه به آثار بازمانده از این هنرمند که از سال ۱۲۹۵ ه. ق. تا سال ۱۳۱۸ ه. ق. را در برمی‌گیرد، می‌توان به مدت زمان فعالیت حرفه‌ای ایشان پی برد. به گفته مرحوم بیانی در کتاب احوال و آثار خوش نویسان، کتیبه‌ی سردر ورودی صحن و کتیبه‌ی پیشانی ایوان شمالی مزار حضرت عبدالعظیم در شهری، به خط وی است که به قلم پنج دانگ کتیبه‌ی خوش نوشته و رقم «... السلطان ناصرالدین شاه قاجار... کتبه عبدالحسین الخوانساری زرین قلم» دارد (بیانی، ۱۳۴۶، ج ۲، ۳۷۰؛ سرمدی، ۱۳۸۰، ۳۸۱). نگارنده اول به بررسی

تصویر ۱۳- قطعه خطی عبدالحسین زرین قلم در سال ۱۳۱۸ ه. ق. ماخذ: (موزه خوشنویسی تهران)

جدول ۱- کتیبه‌های عمارت مسعودیه و قطعه خطی منسوب به زرین قلم.

 <p>قطعه خطی عبدالحسین زرین قلم به سال ۱۳۱۸ ه.ق.</p>	 <p>کتیبه سردر پیاده بر فراز مقرنس به رقم عبدالحسین زرین قلم به سال ۱۳۹۵ ه.ق.</p>
 <p>کتیبه سردر ورودی سنگی دیوان خانه</p>	 <p>کتیبه سرسرای دیوان خانه به سال ۱۳۹۵ ه.ق. کاتب نامشخص (احتمالاً زرین قلم)</p>
 <p>کتیبه در چوبی معرق سردر پیاده به سال ۱۳۹۵ ه.ق.</p>	 <p>کتیبه ایوان شرقی ساختمان مشیرالملکی</p>

جهت هماهنگی با ساختار کتیبه به عنوان عنصری تزئینی در معماری است (هاشمی نژاد، ۱۳۹۳، ۱۲۸). حبیب الله فضائلی در کتاب تعلیم خط، با بیان اهمیت ترکیب در فن خوشنویسی که ارجمندترین و مشکل‌ترین قاعده آن است، ترکیب را عبارت از آمیزش معتدل و موافق حرف، کلمه، جمله، سطر و دو سطر با هم و بیشتر و خوبی اوضاع کلی آن‌ها، به طوری که خوش آیند طبع و ذوق مستقیم گردد، بیان می‌کند و می‌افزاید که این قاعده خصوصاً در کتیبه‌نویسی و خطوط جلی حائز اهمیت بسیار است زیرا گنجانیدن عبارات در سطوح محدود و معین، کاری استادانه و عالی است که بستگی مستقیم با شیوه و ذوق نگارنده آن دارد (فضائلی، ۱۳۷۶، ۸۹-۹۰). با توجه به این که در اجرای خط بر روی زمینه‌های مختلف همچون چوب و سنگ و شیشه و کاشی که در این عمارت دیده می‌شود، سلیقه و قلم و توانمندی حجار و کاشی‌کار در کیفیت خط تأثیرگذار است، گاهی موجب کاهش کیفیت خط در تبدیل آن به کتیبه می‌شود که این امر در کتیبه رقم دار سردر پیاده عمارت مسعودیه به خط عبدالحسین زرین قلم در مقایسه با دو قطعه خطی دیگر وی کاملاً مشهود است.

نخست مربوط به سال ۱۳۱۸ ه.ق. و در موزه خوشنویسی تهران موجود است (تصویر ۱۳) و قطعه خطی دیگر نگاشته شده به خط زرین قلم مربوط به سال ۱۳۱۴ ه.ق. است (تصویر ۱۴) که با مقایسه تطبیقی این آثار با کتیبه‌های عمارت مسعودیه و بررسی مفردات حروف و ترکیب بندی خطوط و نیز تاریخ کتیبه‌ها که تقریباً در یک سال نگارش شده‌اند، احتمال می‌رود نگارش کتیبه‌های سرسرای دیوان خانه نیز کار این هنرمند باشد. همچنین با توجه به تاریخ این دو قطعه (۱۳۱۴ ه.ق. و ۱۳۱۸ ه.ق.)، احتمالاً عبدالحسین زرین قلم تا دهه دوم قرن چهاردهم هجری قمری زنده و فعال بوده است و با توجه به تاریخ کتیبه مسعودیه (۱۳۹۵ ه.ق.)، دست کم ۲۵ سال فعالیت حرفه‌ای داشته است.

در اواسط قرن سیزدهم هجری قمری، ساختار نستعلیق کتیبه نویسی با نستعلیق قلمی (نوشته شده با قلم بر روی کاغذ) قدری متفاوت شد. این تفاوت در اندازه حروف، نسبت ضعف به قوت و حتی ترکیبات خاص کتیبه نویسی، که باید قطعه‌نویسی معاصر را نیز متأثر از همان ترکیبات دانست، کاملاً مشهود است. تفاوت نستعلیق کتیبه‌نویسی با نستعلیق قلمی، بیشتر در

نتیجه

واشعاری در مدح و ستایش بنا و بانی آن است. تمام هفت کتیبه عمارت مسعودیه به خط نستعلیق که رایج‌ترین خط دوران قاجار

کتیبه‌های عمارت مسعودیه، به جز کتیبه سردر کالسکه رو که حدود ۴۸ سال پس از ساخت آن، به بنا الحاق شد، همگی متون

میرزا غلام رضا اصفهانی و شاگردش میرزا عمو بسیار ضعیف است، زیرا اغلب آثار این دو هنرمند دارای امضا است و شاکله و کیفیت خطوط کتیبه‌های این عمارت قرابت چندانی با آثار امضا دار آنها ندارد، لذا با بررسی قطعه‌های خطی برجای مانده از عبدالحسین زرین قلم و همچنین تاریخ نگارش خطوط و مقایسه تطبیقی مفردات حروف نگارش شده توسط وی در این کتیبه‌ها، می‌توانیم به احتمال خیلی زیاد، کتابت کتیبه سرسرای دیوان خانه را به زرین قلم نسبت دهیم. به طور معمول و بر سیاق گذشته‌ها، معمولاً کسی که مهم‌ترین کتیبه بنا، یعنی سردر را می‌نوشته، مابقی کتیبه‌ها را نیز کتابت می‌کرده است، همچنین با در نظر گرفتن لقب زرین قلم که حکایت از مرادوات و رفت و آمد وی با دربار و مرتبه هنری بالای وی است، احتمال نگارش سایر کتیبه‌ها توسط وی استنباط می‌شود. در نتیجه هم از جهت توانمندی خط و هم به لحاظ کسوت و اعتبار، منطقی به نظر می‌رسد که برخی و یا حتی مابقی کتیبه‌های بدون رقم در حوالی سال ۱۲۹۵ ه.ق. را نیز خود زرین قلم نوشته باشد.

بوده، در زمینه‌های مختلف کاشی‌کاری هفت رنگ، معرق چوب، حجاری بر روی سنگ و پشت شیشه اجرا شده‌اند. در این عمارت، دو کتیبه رقم دار و تاریخ دار وجود دارد: ۱- راقمه ابوالقاسم به تاریخ ۱۳۴۳ ه.ق. در کتیبه سردر کالسکه رو، ۲- الفقییر عبدالحسین زرین قلم، ۱۲۹۵ ه.ق. در کتیبه سردر پیاده ثبت شده است. سایر کتیبه‌های اولیه عمارت مسعودیه که هم‌زمان با ساخت بنا نوشته شده‌اند، فاقد نام کتیبه نگار هستند. در خصوص انتساب این کتیبه‌ها، به ویژه کتیبه سرسرای دیوان خانه عمارت مسعودیه که از نظر اسلوب نگارش خط نستعلیق در درجه‌ی بالایی از کیفیت هنری قرار دارد، دو احتمال مطرح شد. اولین احتمال این است که کتیبه‌های بدون رقم توسط سایر استادان برجسته و مشهور این دوره مانند میرزا غلامرضا یا شاگرد او میرزا عمو (استاد محمد ابراهیم طهرانی) کتابت شده‌اند. احتمال دوم این است که سایر کتیبه‌ها را نیز خود استاد زرین قلم نوشته‌اند. بر اساس نتایج این تحقیق و بررسی‌هایی که پیرامون خطوط این کتیبه‌ها انجام شد، احتمال انتساب آن‌ها به

سپاسگزاری

نگارندگان این پژوهش از راهنمایی‌های ارزشمند خانم بهناز انصاری، رئیس اداره فنی و طراحی صندوق احیا میراث فرهنگی در مجموعه عمارت مسعودیه و نیز اساتید بزرگوار، آقای دکتر قلیچ خانی و آقای دکتر سعید خودداری نائینی بهره برده‌اند.

پی‌نوشت

۱ در نقشه نجم الدوله (۱۳۰۹ ق.) نام محله دولت بر تمامی بخش شمالی تهران ناصری عنوان شده که در شمال محلات عودلاجان و سنگلج است. در این نقشه باغ و عمارت ظل السلطان (عمارت مسعودیه) واقع در غرب باغ نظامیه و جنوب جلوخان باغ نگارستان (میدان بهارستان فعلی) نشان داده شده است.

فهرست منابع

آیت الله زاده شیرازی، باقر، زیر نظر اسکندر مختاری (۱۳۹۰)، عمارت مسعودیه، سازمان زیباسازی شهر تهران با همکاری دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.

ابوترابیان، بهنام (۱۳۹۵)، قصه‌های مسعودیه، نشر تاریخ ایران، تهران.

اورنگی، زهرا (۱۳۸۳)، بررسی کتیبه‌های بارگاه حرم عبدالعظیم (ع)، پایان نامه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران.

بیانی، مهدی (۱۳۴۶)، احوال و آثار خوش‌نویسان: نستعلیق نویسان، بخش دوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

دمندان، پریسا (۱۳۷۹)، اسناد تصویری: ظل السلطان، تاریخ معاصر ایران، شماره ۱۳ و ۱۴، صص ۲۴۵-۲۸۴.

سرمدی، عباس (۱۳۸۰)، دانشنامه هنرمندان ایران و جهان اسلام: از مانی تا معاصرین کمال الملک، نشر هیرمند، تهران.

صالحی کاخکی، احمد و دیگران (۱۳۹۵)، مطالعه فرمی و ساختاری کتیبه‌های نستعلیق در مساجد قاجاری اصفهان و مقایسه آن با نمونه‌های مشابه صفوی، نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۲۱، شماره ۴، صص ۶۵-۷۶.

فضائی، حبیب الله (۱۳۷۶)، تعلیم خط، انتشارات سروش، تهران.

قلیچ خانی، حمیدرضا (۱۳۹۶)، پنجاه سال با دکتر مهدی بیانی (۱۳۴۶-۱۳۹۶ ش.)، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران.

مفید، حسین و رئیس زاده، مهناز (۱۳۸۴)، ماجرای معماری سنتی ایران در خاطرات استاد حسین لرزاده؛ از انقلاب تا انقلاب به انضمام منتخب اشعار، انتشارات مولی، تهران.

مکی نژاد، مهدی (۱۳۸۸)، کاشی کاران گم‌نام دوره‌ی قاجاریه (۲): خاندان خاک‌نگار مقدم، فصلنامه گلستان هنر، سال پنجم، شماره ۱ (شماره پیاپی ۱۵)، صص ۸۰-۸۶.

مکی نژاد، مهدی (۱۳۹۰)، خوشنویسان قاجار، معرفی و بررسی آثار استاد محمد ابراهیم طهرانی (میرزا عمو)، مجموعه مقالات همایش ملی گنجینه‌های از یاد رفته هنر ایران، انتشارات فرهنگستان هنر، تهران.

معتقدی، کیانوش (۱۳۹۴)، کتیبه‌های نستعلیق تهران، نشر پیکره، تهران.

هاشمی نژاد، علیرضا (۱۳۹۳)، سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار، نشر فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران و موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری (متن)، تهران.

Nasta'liq Inscriptions of Masoudieh Mansion and their Attribution to Zarrin-Qalam

Mojgan Aghaeimeybodi¹, Mahdi Makinejad², Saeid Khaghani³

¹ Master Student of Iranian Architectural Studies, School of Architecture, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

² Associate Professor, Iranian Academy of Art, Tehran, Iran.

³ Assistant Professor, School of Architecture, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

(Received 24 Jul 2019, Accepted 10 Nov 2019)

Masoudieh Mansion-Garden was built in 1295 A.H. (1878 A.D.) In the middle of Mansion-Gardens located in the Dowlat neighborhood and in the north of Dar-al Khelafe Naseri (Tehran in the time of Naser al-Din Shah) by order of Masoud Mirza, known as Zell-all Sultan (The Shadow of the Sultan), who was the oldest son of Naser al-Din Shah Qajar. The palace was constructed by Reza Gholi Khan known as Seraj-al Molk as the foreman of the construction workers. This mansion is consisting of an exterior (Beroni), interior (Andaroni), and different other parts which is located on the western side of Nezameyeh Garden and south of the entrance hall of the Negarestan Garden. The complex was at the disposal of the Ministry of Education from 1924 until 1998 and until then is at the disposal of country's cultural Heritage Organization. Different arts of the period, like tiles, woodcarvings, inscriptions, and others were used in this mansion by the most prominent artists of that era. The inscriptions of this mansion, all of them written in Nasta'liq style of calligraphy as the most common style of inscriptions in Qajar era, in addition to their artistic quality, are the representations of the building's history through the content of texts. Among all the seven inscriptions of this mansion, just two of them were signed by the calligraphers. The first signed inscription of the Masoudieh is the main sidewalk entrance inscription with the sign of Abdolhussein Zarrin-Qalam as the calligrapher at 1295 A.H. The other inscription with a signature belongs to about forty-eight years later when this building was purchased by the government in order to be used as the ministry of Education and was signed by Abol-Ghasem as the calligrapher and Haji Hussein Kashi-Saz as the tile maker

on the entrance of carriage door in 1924. These inscriptions of the mansion were implemented in different contexts and styles like tiles, wood mosaics, Stucco, carvings on the stone, and calligraphy behind the glass. The aim of this study is to investigate the role of inscriptions as decorative elements, the style of calligraphies, and their attribution to Abdolhussein Zarrin-Qalam or other calligraphers of the time, as well as the meanings and connotations of texts and poems. The research methodology is qualitative based on data collection and library studies. In this research, we first investigated the field through photographing and documenting the inscriptions of the Masoudieh mansion, and based on visual and written documents; we proceed to read the inscriptions through a comparative study of others' works. Although there was not enough evidence of other works of Abdolhussein Zarrin-Qalam as the main calligrapher of the inscriptions, we could find two manuscripts of this artist. Through comparative studies of this building's inscriptions and Zarrin Qalam's manuscripts and other contemporary artists like Mirza Gholamreza and Mirza Amo, based on the type of calligraphy, composition, and date of these inscriptions, the probability of assignment of other unsigned inscriptions of the palace to Abdolhussein Zarrin-Qalam was concluded.

Keywords

Masoudieh Mansion, Inscription, Abdolhussein Zarrin-Qalam, Nasta'liq.